

CENTRAAL
MUSEUM
UTRECHT

Agnietenstraat 1
Maliebaan 42

Maart 1964

HET
KUNSTWERK
VAN DE
MAAND

De afgebeelde kunstwerken zijn gedurende
de maand maart geëxposeerd in zaal 5
van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1.

(Buslijnen 8 en 11)

De 17e eeuwse Nederlander hield van zinnebeelden, verhalen met een duidelijke moraal of gedichten die aan het slot een vermaning inhielden; we hoeven daarvoor alleen maar aan Jacob Cats te denken. De schilderkunst van onze gouden eeuw is terecht beroemd om haar afbeeldingen van het eenvoudige dagelijkse leven zonder meer, maar tegelijkertijd dienen we te bedenken dat bijvoorbeeld de vele stillevens met muziekinstrumenten, kaarsen en doodshoofden „vanitasjes” genoemd werden: zij waren niet bedoeld als een groepering van toevallige voorwerpen, maar als een vingerwijzing naar de vergankelijkheid van alle dingen.

Want dat is een denkbeeld dat steeds en overal leeft in de 17e eeuw: hoe dwaas de wereld en de mensen zijn en hoe vergankelijk al het menselijk doen en laten. Nu zijn er twee manieren om deze dwaasheid te beschouwen. Men kan er òf vrolijk om lachen òf men kan er diep treurig om huilen. Het idee de wereld met een weldoordacht systeem en een grootscheepse aanpak te willen verbeteren is modern en vreemd aan de 17e eeuw.

Deze twee opvattingen nu heeft de Utrechtse schilder Johannes Moreelse in beeld willen brengen. Hij heeft daarvoor een vorm gekozen die in zijn tijd al terug ging op een lange traditie — voor de 17e eeuw onmiddellijk herkenbaar, maar voor ons niet direkt duidelijk op het eerste gezicht. Symbolen („sinnebeelden” zou Cats zeggen) van de „lachende” en van de „huilende” „wereldbeschouwing” waren namelijk, al sinds de Italiaanse renaissance, de Griekse filosofen Democritus en Heraclitus; beiden bijna legendarische denkers over de kosmos, uit de verre Griekse voortijd. Van beiden is weinig met zekerheid bekend. Maar al in de Romeinse tijd was hun leer verbasterd en in de late klassieke Latijnse literatuur (bij de schrijver Seneca) worden zij reeds tegenover elkaar gesteld als aan de ene kant de denker die lacht om de dwaasheid van de wereld en aan de andere kant de filosoof die er om weent. Vanaf de 15e eeuw wordt dit thema in Italië in de schilderkunst opgenomen en verbreid en zo komt langzamerhand het type vast te staan: een jonge man (Democritus) wijst vrolijk lachend op een aardbol, terwijl een grijsaard (Heraclitus) daarover tranen stort, soms als één schilderij, soms als bij elkaar behorende pendants, zoals in ons geval.

Het thema verbreidde zich, behalve naar Spanje, bij de schilder Velasquez, ook naar het Noorden (bij Cornelis Ketel en Rubens) en het spreekt bijna vanzelf dat het vooral bij de Utrechtse

4) : DEMOCRITUS en HERACLITUS

Caravaggisten, met hun voorkeur voor een geleerd-antiek onderwerp en voor halffiguren met krachtige karakterkoppen, grote verbreiding vond. Het werd behandeld door Terbrugghen, van Bijlert en Paulus Moreelse.

Omdat ze passen in dit Utrechtse kader en in de eerste plaats op stilistische gronden zouden we van de twee afgebeelde filosofen op het eerste gezicht al mogen veronderstellen dat ze ca. 1630 in Utrecht geschilderd zijn. De stukken zijn bovendien gesigneerd „Joan(n) Moreelse” en we moeten wel aannemen dat deze meester de „Johan” is die in 1594 als nog minderjarige broer van de later beroemde Utrechtse schilder Paulus Moreelse genoemd wordt. Ook weten we van Johannes dat hij in 1634 is overleden. Merkwaardig is echter dat als zijn beroep in 1631 niet schilder, maar „haeffmeyster” (vendumeester) wordt opgegeven. Johannes heeft dus de schilderkunst waarschijnlijk enkel als liefhebberij beoefend, en dit kan tegelijk verklaren waarom er behalve de twee stukken in het Centraal Museum, verder van hem alleen één prent naar een schilderij en één onduidelijk gemonogrammeerd schilderstuk bekend zijn (Mauritshuis, 's-Gravenhage).

Johannes Moreelse is echter meer dan enkel een verdienstelijk amateur. Want geen van zijn Utrechtse tijdgenoten legt bij de behandeling van het filosofenthema zoveel levendigheid in het gelaat van de vrolijk grijnslachende Democritus en zoveel directheid in het jammerende handenwringen van Heraclitus; en niemand in Utrecht wist eerder de krasse tegenstelling tussen die twee zo expressief uit te buiten. Ook de losse, snelle schildertrant en de duidelijk zichtbare toets vinden we niet in die mate bij de andere Utrechtenaren. Al deze kenmerken treffen we echter wel tegelijkertijd in Haarlem aan en met name bij Frans Hals. Betrekkingen tussen Utrecht en Haarlem waren er in die tijd vele, en het is duidelijk dat Hals' levendige halffiguren uit het derde decennium van de 17e eeuw, grote indruk op Johan Moreelse hebben gemaakt. Het is ook niet toevallig dat Judith Leyster, die in Haarlem Hals navolgte, eveneens het motief van de lachende en wenende filosoof heeft behandeld.

De twee filosofen van Johan Moreelse bevonden zich vroeger in een Duitse verzameling. Het Centraal Museum prijst zich gelukkig dat met deze twee fraaie schilderijen het hoofdbestanddeel van het oeuvre van deze meester, via de omweg van een Londense veiling, uiteindelijk weer in Utrecht terecht is gekomen.

*Democritus — paneel, 59,7 x 68,8
gesigneerd links boven; inv. 13824.*

Op voorzijde: *Heraclitus — paneel, 59,7 x 68,7
gesigneerd rechts boven; inv. 13825.*